

Час класової мобілізації?

28 березня 2012 року в Інституті соціології НАН України відбулася **Всеукраїнська наукова конференція “Класові інтереси та класові дії: теорії, практики, досвід вітчизняних досліджень”**, організаторами якої виступили Інститут соціології НАН України і Центр дослідження суспільства під егідою Соціологічної асоціації України. Мета організаторів полягала в тому, щоб актуалізувати проблематику колективних інтересів і класових дій, об’єднати вітчизняних дослідників, які працюють у сфері вивчення соціальних класів, трудових відносин, робітничого руху. Вочевидь, це вдалося: із доповідями виступили дослідники з Києва, Донецька, Харкова; в обговореннях брали участь представники Федерації профспілок України та громадських організацій.

Із привітанням до учасників конференції звернулися заступник директора Інституту соціології Євген Головаха, віце-президент Соціологічної асоціації України Ольга Куценко і лідер Центру досліджень суспільства Володимир Іщенко.

Євген Головаха, вітаючи учасників конференції від імені Інституту соціології, зазначив, що тема конференції на перший погляд може видатися незвичною, адже про класові інтереси та дії останніми десятиліттями говорили мало, хоча колись у стінах цього інституту дана тема була вельми традиційною. Тодішній інститут свого часу “був головним для функціонерів комуністичної партії України, і класові інтереси тут обстоювали з неабияким ентузіазмом, — зауважив Є. Головаха. — Гадаю, тут і досі присутні привиди тих борців за інтереси пролетаріату і зацікавлено слухають все, що ми скажемо сьогодні. Є ще один важливий момент, що робить цю тему актуальною зараз. Класові інтереси мають не лише трудящі, а й самі соціологи. На

своєму недавньому досвіді ми переконалися, що саме по них сьогодні найбільшнше б'є влада¹. Замислитися треба про захист класових інтересів не тільки пригноблених верств, а й тих, до яких сьогодні належимо ми. Позаяк наш класовий інтерес — це передусім гідність, свобода і відсутність тиску з боку влади. Нагадаю, що колись такого плану конференції у цих стінах завершувалися гаслом “Пролетарі усіх країн, єднайтеся!” і співом “Інтернаціоналу”. Часи змінилися: “Соціологи, єднайтеся!”, захищайте свої класові інтереси й інтереси тих, кого ви вивчаєте”.

Ольга Куценко у привітанні учасників від імені Соціологічної асоціації України зазначила, що “тема, котрій присвячено конференцію, вічна для соціології і водночас мінлива (в певні періоди тематика класів привертала велику увагу соціологів, в інші відходила на периферію активних інтересів). Упродовж останніх двадцяти років ослабшав інтерес до дослідження класів, розуміння їхньої ролі в структуруванні суспільних відносин, політичній поведінці тощо. Точаться бурхливі дискусії на різних форумах, у соціологічних часописах про те, чи має клас значення в поясненні сучасних соціальних процесів, чи, може, це застарілий концепт. Відштовхуючись від результатів останніх міжнародних досліджень, чимало соціологів стверджують, що класи повертаються. Ми бачимо активні протестні рухи в різних регіонах світу, спрямовані проти капіталістичного порядку; подібні протести є і в Україні. Конференція допоможе нам заторкнути цю важливу тематику. Як наголосив Євген Головаха, із необхідністю захисту своїх інтересів зіткнулися і соціологи. І якщо ми поки ще не клас, нам, напевно, доведеться ним стати, бо прийшов час, коли без об'єднання зусиль, без протистояння хамству і сваволі влади вже не обійтись”.

Володимир Іщенко, який виступав від імені Центру дослідження суспільства, вітаючи учасників і подякувавши за можливість презентувати проекти Центру і часопис “Спільне”, висловив надію, що конференція виявиться важливим кроком у розвитку класового аналізу в Україні, у відродженні інтересу до нього українських соціологів. “Можливо, наше об'єднання академічних і критичних публічних соціологів стане плідним і ми із вдячністю згадуватимемо цю конференцію”.

¹ Євген Головаха має на увазі неодноразові у 2000-х роках атаки на Інститут соціології: спроби захоплення будівлі та виклик членів Ученої ради на допити до СБУ 2012 року.

У рамках *першої сесії “Концептуалізації та дослідження класових інтересів і класових дій”*, модератором якої був **Сергій Макеєв** (Інститут соціології НАНУ), у фокусі уваги перебували теоретико-методологічні підходи до розуміння класових інтересів, класової солідарності та класової мобілізації, а також результати емпіричних пошуків у цьому напрямі.

Відкривала сесію доповідь **Майкла Буравого** (професор університету Каліфорнії, Берклі, президент Міжнародної соціологічної асоціації) “Переосмислюючи клас у світлі нових суспільних рухів” (Rethinking class in the light of recent social movements). Виступ цього яскравого оратора, харизматичної особистості, визнаного дослідника, критичного марксиста і публічного соціолога, ілюстрований численними фотографіями та схемами, викликав неабиякий інтерес аудиторії й задав високий рівень дискусії. Буравой подякував за запрошення на конференцію, зокрема його надихнуло те, що на ній будуть обговорювати класи. За його словами, в наукових й експертних колах багатьох країн постсоціалістичного регіону (в Польщі, Угорщині, Росії) “клас” — заборонене, дискредитоване поняття. Натомість у Києві класу присвячено цілу конференцію, а також чудовий випуск часопису “Спільне” під назвою “Класова експлуатація та класова боротьба”. “Я взагалі-то не експерт з класів, — зауважив Буравой, — але мене дуже цікавить це поняття. Я маю намір говорити про суспільні рухи, що прокотилися цілим світом в останні роки, та проаналізувати їх крізь призму класу, окреслив свою критичну позицію стосовно двох способів аналізу класу — в західному марксисті та в теорії Карла Полані¹.”

Розпочну з аналізу найяскравіших суспільних рухів за останній рік. (*Далі Буравой ілюструє приклади фотографіями.*) Перший із них — це так звана “арабська весна”, що розпочалася в Тунісі. Як ви знаєте, повстання в Тунісі розгорнулося після того, як вуличний крамар учинив самоспалення. Потім Єгипет, площа Тахрір, січень 2011 року — відбувається революція, що надихнула цілий світ. Далі — протести “руху обурених” проти наслідків фіскальної політики суворої економії в Європі (Іспанії, Греції, Ірландії), де криза багато в чому була зумовлена шахрайствами фінансового капіталу. У низці провінцій Китаю відбулися протести проти вилучення землі суб’єктами спекуляції земельним капіталом. Те саме мало місце в Індії — масова боротьба громадян проти експропріації землі для спеціальних економічних зон. Ви знаєте, що на цьому фото? Це студентський рух у Києві (я брав участь у цьому протесті). Усе добре розпочинається в Києві! (*Аудиторія схвальним сміхом підтримала жарт доповідача.*) По всьому світу студенти протестували проти комерціалізації освіти, підвищення платні за освіту і погіршення її якості. Наступне фото — рух “Захопи Вол-стрит”, що охопив багато міст і США, і Європи, створив новий словник, нову риторику боротьби 99% населення проти 1%. Усі ці події привертають увагу до того, що ми як соціологи маємо вивчати. В американській соціології дослідження стратифікації не концентруються на цьому протистоянні: вони концентруються на доході, а не на багатстві. Однаке ця риторика “99% проти 1%” викликає політичну дискусію у США; у багатьох містах рух “Захопи Вол-стрит” не виступає, привертаючи увагу до того, що фінансовий капітал диктує політикам і Конгресові, як їм управляти країною.

Я назвав лише деякі рухи останнього року. Ми перебуваємо на хвилі соціально-го протесту. Як же нам, соціологам, аналізувати це? Для початку поміркуймо, що у цих суспільних рухах спільного. Я виокремив чотири особливості. 1. Учасники акцій протесту (в Мадриді, Каїрі, Нью-Йорку, інших містах) — це переважно мо-

¹ Буравой: “Хочу використати конференцію для пропаганди (так званої “комуністичної пропаганди”, в якій мене звинувачують) і презентувати часопис “Global Dialogue”, що видається 13 мовами і розміщений на сайті Міжнародної соціологічної асоціації”.

лодь. 2. Це здебільше “міська боротьба” (крім протестів у Китаї та Індії). 3. Те, що непокоїть молодь, — це відсутність чи ненадійність майбутнього для них (що, до речі, дуже відрізняється від тих вимог, які висували студентські рухи 1960-ми роками). 4. Форма протесту — центральне значення тут має пряма демократія, так би мовити “демократія участі”. Ідея полягає у прагненні економічної демократії в бездержавній, безгрошовій і безринковій економіці та до самоврядування в соціальній сфері; у прагненні встановлення горизонтальних, а не вертикальних зв’язків, чому сприяють мережні медіа. За цим стоїть розчарування у формальній демократії: протестувальники відкрили для себе, що держава, уряд не в змозі контролювати фінансовий капітал, навпаки — фінансовий капітал контролює державу. За цим протестом стоїть критика капіталізму й вимога учасників руху перетворити відносини в суспільстві, досягти бажаного тут і зараз.

Це певні відмінні риси процесів, що тривають у світі. Як же нам аналізувати ці процеси? Мої колеги у США та в Європі кажуть — давайте аналізувати їх на засадах теорій соціальних рухів (наприклад, теорії відносної депривації, мобілізації ресурсів), що намагаються виводити загальні закономірності колективної дії. Утім, на мою думку, вони втрачають загальний контекст, тому я пропоную забути ці теорії суспільних рухів і повернутися до теми нашої конференції — класів. Марксистський класовий аналіз розпочинається з поділу на клас у собі і клас для себе. Клас у собі — це клас як позиція (або, як говорить Бурдьє, — клас на папері), на відміну від класу для себе, який є мобілізованою силою. Марксистів цікавить питання, як клас у собі стає класом для себе? Проблема в тому, що зазвичай клас у собі (принаймні пригноблений клас, у тому числі робітничий клас) не стає класом для себе. Існує розрив між класом у собі і класом для себе. Є два дослідницькі підходи до цього питання: одні концентруються на вивченні класу в собі, інші — класу для себе. Проблема в тому, що вони не перетинаються між собою і не співвідносять себе один з одним.

От схема мого колеги Еріка Райта: два класи, між якими антагонізм і поляризація, — капіталісти і робітничий клас. Додавши дрібну буржуазію, ми одержуємо вже три класи. Є ще суперечливі класові позиції — дрібні підприємці між капіталістами і дрібною буржуазією, професіонали між робітничим класом і дрібною буржуазією і менеджери/супервайзери між капіталістами і робітничим класом. Але це все “класи на папері”, як сказав би П’єр Бурдьє. У реальності ми не бачимо такої класової мобілізації. Бурдьє окреслює схожу схему, використовуючи комбінацію критеріїв за економічним і культурним капіталом. Однак інші дослідники розпочинають аналіз із класу для себе. Наприклад, Едвард Палмер Томпсон у своїй відомій книжці досліджує те, як у першій половині XIX століття формувался робітничий клас в Англії; проте він ніколи не звертається до дослідження класу в собі, і виявляється, що чимало героїв його книжки є не робітничим класом, а ремісниками. Отже, підходи, концентровані на класі в собі або класі для себе, не надто добре спрацьовують, тож нам потрібно щось нове. Замість і далі обговорювати названі підходи я перейду до цілком нової перспективи — теорії Карла Полані.

По-перше, якщо Маркс у своєму аналізі концентрується на виробництві, то Полані — на ринку. Це конче важливо для сьогодення, бо я певен, що зараз відбувається третя хвиля маркетизації в усьому світі. По-друге, відбувається перехід від досліджень експлуатації (тобто отримання прибутку капіталістами з допомогою робітників) до досліджень коммодифікації. Світ дедалі більше перетворюється на товар, а перебування в статусі експлуатованого дедалі частіше перетворюється на привілей. У наш час не бути експлуатованим гірше, ніж бути таким. По-третє, ми переходимо від пролетаріату до прекаріату — від експлуатованих робітників до робітників, які перебувають у ситуації нестабільної зайнятості. (Уперше це поняття живив Бурдьє для позначення робітничого класу, що не має надійної зайнятості й

надійного майбутнього.) Дедалі більша частка населення поглинається цим прекаріатом із ненадійним підґрунтям для існування. По-четверте, Полані вводить поняття фіктивних товарів, тобто тих товарів, що не мають бути товарами (праця, земля, гроші), позаяк інакше вони стають неефективними. Коммодифікація грошей, наприклад, — це причина фінансової кризи, що панує у світі, основний об'єкт критики руху “Захопи Вол-стрит”, який закидає фінансистам, що вони управляють світом. У багатьох регіонах світу (Латинській Америці, Індії, Китаї) коммодифікація землі призводить до її вилучення. Без підтримки соціальної держави праця стає дедалі більш коммодифікованою і вельми нестабільною. Є ще один фіктивний товар, про який не говорив Полані, — знання. Коммодифікація знань відбувається насамперед в університетах. По всьому світу університети в кризі саме через коммодифікацію знання. Якщо в Україні вам поки вдається цьому протистояти, то, як сказав Маркс, своє майбутнє ви вже можете побачити. Тобто всі країни світу дотримуватимуться тієї моделі, що зараз реалізується у Великій Британії, — коммодифікація знань і коммодифікація університетів. Ми маємо осмислити співвідношення цих чотирьох елементів. У національних контекстах вони артикулюються по-різному. Часові рамки доповіді не дають змоги роз'яснити все це, але саме воно окреслює перспективу, котру я волюю розвивати, котра концентрується не на виробництві, а на ринку, ринковій нестабільності, що створює прекаріат у всьому світі. Однак я залишаюся марксистом, оскільки піднесення і спади на ринках ми можемо зрозуміти тією мірою, якою аналізуємо виробництво і нагромадження. Але той досвід, з яким стикається більшість людей у світі, — це ринок, і ринок визначатиме і життєві обставини, і можливості для протесту. Протести свідчать про те, що держави вже не здатні регулювати ринки. І нова форма демократії — не формальна, а низова, пряма демократія; це те, чого прагнуть протестувальники”.

У доповіді **Ольги Куценко** та **Андрія Горбачика** (Київський національний університет імені Тараса Шевченка) “Розколи класових позицій і політична мобілізація” викладено результати дослідження зв'язку між опозиційними класовими позиціями і проявами політичної мобілізації соціальних класів у низці європейських країн (*у цьому числі часопису міститься стаття О.Куценко з даної тематики*). Класові позиції визначаються як складова об'єктивних структур, породжених нерівністю доступу великих соціальних груп до ресурсів. Протилежні класові позиції (операціоналізовані за схемою Е.О.Райта) виокремлено відповідно до трьох ліній соціально-економічних розколів суспільства: капіталістичний розкол “капітал — наймана праця” (“капіталісти” vs “традиційні робітники”); етакратичний розкол “бюрократичний контроль — виконання” (“управлінці” vs “виконавці”); меритократичний розкол “експертні знання — дефіцит знань” (“експерти” vs “малоосвічені”). За індикатори політичної мобілізації у сенсі спонуки до участі в активних формах політичного життя взято різні види політичної активності (електоральна, протестна, організаційна); політико-ідеологічні орієнтації, довіру до політичних інститутів; інтерес до політики. Визначивши основні концепти, доповідачі уточнили своє дослідницьке питання: наскільки значимі відмінності в політичній мобілізації опозиційних соціальних класів за основними лініями соціальних розколів? Чи є особливості у прояві таких відмінностей між європейськими країнами: із більш успішним (“Північ”) та менш успішним (“Південь”) традиційним ринком, із більш успішним (“Захід”) і менш успішним (“Схід”) постсоціалістичним ринком? Емпіричною базою послуговували дані Європейського соціального дослідження (ESS-4). Європейські країни згруповано в чотири групи: “Північ — ринок” (Велика Британія, Франція, Нідерланди), “Південь — ринок” (Португалія, Іспанія, Греція), “Захід — постсоціалістичний ринок” (Польща, Чехія, Угорщина), “Схід — постсоціалістичний ринок” (Україна, Росія, Болгарія).

Автори сформулювали чотири основні висновки. 1. У проявах політичної мобілізації соціальних класів у європейських країнах існують значимі відмінності, чим підтверджується реальність соціальних класів як суб'єктів політичних дій і чинників соціальної динаміки. 2. Структура системи класових нерівностей 3-компонентна: значимими є всі три осі — капіталістична, етакратична та меритократична. 3. Усталена політична мобілізація назагал більш характерна для сильноресурсних соціальних класів (це або оновлені класи капіталістів і управлінців, або висхідний клас експертів). 4. Отримані дані підтверджують тезу “відходу” робітничого класу з арени політичної боротьби — як у “старих”, так і в “нових” ринкових суспільствах.

У доповіді **Олени Симончук** (Інститут соціології НАН України) “Формування класів в Україні: перспектива класової дії” подано результати дослідження, мета якого полягала в перевірці двох гіпотез — про поступове формування в Україні “класів для себе” (що складаються із соціальних груп, які мають класову свідомість і готові вести боротьбу на захист своїх інтересів) і про те, що робітничий клас не є безумовним лідером цього процесу. Для перевірки сформульованих гіпотез на матеріалах статистики, глибоких інтерв'ю, даних національних і міжнародних порівняльних проектів проаналізовано динаміку рівня та характеру страйкової активності в Україні й чинники, що впливали на неї; вивчено суб'єкти робітничого руху; рівень участі представників соціальних класів у профспілках і політичних партіях, а також рівень їхньої довіри до цих організацій. Ці аспекти були досліджені як у часовій перспективі (останні двадцять років), так і в порівняльній (у зіставленні з постсоціалістичними і розвиненими західними країнами). Аналіз даних статистики унаочнює, що впродовж останніх двох десятиліть страйковий рух був украй нерівномірним: хвилеподібний характер у 1990-ті роки (явне піднесення за кількістю страйків і їхніх учасників у 1991, 1994, 1997), проте у 2000-ні спостерігається майже повне згасання. Доповідачка запропонувала своє пояснення причин демобілізації найманих робітників, виокремивши сім чинників зниження рівня страйків у пострадянській Україні: поліпшення економічної кон'юнктури; законодавче врегулювання правил проведення страйків (ускладнення процедури розпочинання страйку), інституціоналізація моделі соціального партнерства, зміни у сфері праці (гнучкість праці, аутсорсинг, а звідси — зростання зайнятості на підставі тимчасових контрактів, неформальної зайнятості, індивідуальних контрактів; зрушення від зайнятості на державних підприємствах до зайнятості на приватних); стан колективної зорганізованості опозиційних класів — руху профспілок і руху роботодавців (рівень членства, рівень внутрішньої консолідації членів, рівень довіри до організації); чинник методики фіксації страйків (незаконні страйки з недотриманням прописаних процедур статистикою тепер не враховуються).

Підтвердилася гіпотеза, що робітничий клас, який першим на початку 1990-х здобув мобілізаційний досвід у розв'язанні трудових конфліктів, разом із тим не є вирішальним лідером протестного руху впродовж останніх двадцяти років. Результати дослідження свідчать, що всі емпірично доступні соціальні класи майже однаковою мірою здобули досвід участі у страйках. Автор емпірично обґрунтовує висновок про те, що всі класи мали подібні (або такі, що принципово не відрізнялися) причини для протестів. Серед них: зниження чисельності робітничого класу, зростання його якісної неоднорідності, зіставне з іншими класами матеріальне становище за об'єктивними та суб'єктивними оцінками, подібний досвід безробіття і шансів втрати роботи, подібність соціально-економічних установок, політичних та електоральних симпатій, схильності до колективних дій, рівнів об'єднання в суспільно-політичні організації та довіри до партій і профспілок; схожа тенденція до індивідуалізації, розв'язання своїх проблем власними силами (через укладання інди-

відуальних угод, звернення до судів, переговори з лінійним керівництвом), а не через певні форми колективного об'єднання.

Обговорення доповідей першої сесії охопило багато питань та активний обмін думками. **Євген Зільберт** (активіст Всеукраїнської організації “Контроль заради справедливості”, що була організатором багатьох протестних акцій підприємців в останні три роки) наголосив, що прослухані доповіді багато в чому змінюють сформовані уявлення і запропонував власне бачення класової структури в Україні, ґрунтоване на розмежуванні за інтересами представників тих чи інших класів. “Є група людей, зацікавлена в тотальному контролі над розподілом українських ресурсів і привласненні їх, — це не тільки олігархи (власники великих підприємств), а й чиновники вищого (першого-третього) рангу. По-друге, у нас дуже вагомо кількісно представлений клас рантьє — це пенсіонери (які серйозно впливають на владу, оскільки є найбільш електорально й суспільно активними; це основний електорат виборів, що привів до влади тих, хто сьогодні нами управляє). У цього класу власний інтерес — розширити свої пенсії та пільги. На підставі цього інтересу до рантьє належать сьогодні і чорнобильці, і афганці. Вони обстоюють свої конкретні інтереси — їх позбавили пільг, вони вийшли на страйк. Але сьогодні вони порушують питання вже не лише про повернення пільг, а про зміну системи відносин у суспільстві на більш, на їхній погляд, справедливій. Ще один клас — це наймані працівники, до якого ми відносимо не лише робітників, а й учителів, лікарів та ін. — усіх найманих державою бюджетників. (Сьогодні кваліфікований робітник в Ахметова, напевно, більшою мірою належить до середнього класу, ніж учитель, оскільки одержує вдвічі більше, і дітей своїх він навчатиме краще, ніж учитель; у нього є більше фінансових можливостей.) І останній клас — той, що ви його називаєте “дрібна і середня буржуазія”, а ми — “самозайнятими особами і підприємцями”. На наш погляд, конфлікт сьогодні зриває в основному між класом олігархів і вищих чиновників (ми їх називаємо можновладцями) і дрібною буржуазією, адже ринок праці переповнений, а з боку класу можновладців ми бачимо бажання перетворити дрібних підприємців на найманих працівників із мінімальною зарплатою (оскільки у них кваліфікація низька, а в промисловості бракує саме робітників низькокваліфікованої праці). Проти тиску податкового кодексу і протестують підприємці”.

У перебігу обговорення доповіді Симончук неодноразово виникали питання про довіру до даних Держкомстату, про обмеженість їхніх показників в аналізі трудових протестів. Відповідаючи на запитання стосовно використання даних статистики, Симончук зазначила, що “брати під сумнів їх можна і треба, ці проблеми вітчизняної статистики давно відомі й постійно критикуються. Крім того, жодної інформації про причини і результати страйків статистика не збирає. Проте її дані дають змогу оцінити рівень страйкової активності України порівняно з великою кількістю країн упродовж десятиліть. Поки жоден вітчизняний дослідницький центр, детально вивчаючи анатомію страйків, не може забезпечити тривалий моніторинг і міжнародно порівнювану методологію. Тому до даних офіційної статистики треба ставитися критично, але розуміти, що іншого інструменту для цілей порівняння у нас немає”. Ольга Куценко в коментарі до доповіді Симончук щодо аналізу ймовірних причин, які в комплексі призвели до істотного падіння страйкового руху, акцентувала увагу на тому, що за умов падіння колективності праці через скорочення зайнятості на великих підприємствах виникають альтернативні форми колективних протестів, що зорганізуються через мобільні телефони, Інтернет, соціальні мережі. Не в рамках відносин праця–капітал, а за межами їх. Слід було б поряд зі страйком вивчати й інші форми масових протестів і відстежувати їхню динаміку. Можливо, з'ясувалось би, що скорочуються страйки і частішають масові протести підприємців, учителів, чорнобильців тощо. Євген Зільберт висвітлив ана-

томію організації протестних акцій підприємців. Зокрема, що стосується оплати участі в акціях, фінансування більшості організацій не на членські внески, а на гроші спонсорів (якими виступають місцеві політики чи певні політичні сили). “У результаті більшість політичних партій і громадських організацій України працюють на інтереси класу можновладців, бо утримуються на їхні гроші, створюються за їхньої ініціативи. Це — політика суто для політиків. Зрозумівши це на власному досвіді, ми вирішили більше в таких акціях не брати участі, вийшли з цих проектів, більше політикам не віримо, тому в Статуті нашої організації записано — щойно хтось із членів іде в політику чи у владу, він автоматично позбавляється членства в нашій організації. Головний інструмент, що сьогодні потрібен бізнесу, — це контроль над владою, інакше нас усіх зметуть”.

Друга сесія “Відносини зайнятості як генератор трудових конфліктів”, яку модерувала Світлана Оксамитна (Національний університет “Києво-Могилянська академія”), включала п’ять доповідей.

Світлана Бабенко (Київський національний університет імені Тараса Шевченка) в доповіді “Соціальні нерівності зайнятості: від соціального включення до соціальної дії”, спираючись на широку емпіричну базу даних соціологічних проектів та офіційної статистики, подала аналіз соціальних нерівностей, конструйованих у сфері зайнятості. “Зайнятість (у широкому значенні — як трудова діяльність, а не тільки офіційне працевлаштування) є одним із провідних механізмів соціального включення людини в систему соціальних статусів, соціально-економічних відносин, міжособистісної взаємодії. Форми, сфери та формати зайнятості (формальна та неформальна, за наймом та самозайнятість) стають підґрунтям формування і реалізації цінностей, класових ідентичностей, способів соціальної дії. Соціальні нерівності зайнятості формуються у двох площинах. Перша площина — нерівність доступу до зайнятості та, відповідно, шанси потрапити у безробіття й подолати його завдяки новому працевлаштуванню. Ці нерівності зумовлені віком, статтю, освітою, місцем проживання, попитом на ринку праці (запитуваністю певних кваліфікацій та структурою економіки регіону), а також установками на працевлаштування та трудову міграцію. Площина нерівностей другого порядку зумовлена структурними особливостями української економіки й полягає в нерівностях зайнятості в офіційній та неформальній сферах економіки, а також особливостями незайнятості, що виявляється у незайнятості як безробітті та перебуванні поза сферою зайнятості (студентство, домогосподарювання, пенсіонерство, прилучення до системи соціального захисту за непрацевдатністю). Ці нерівності другого порядку спричинюють різний доступ до систем забезпечення якості життя, а також, як свідчать результати міжнародних досліджень, через особливості соціальної включеності суттєво впливають на систему цінностей та установок: щодо довіри до соціальних інститутів, міжетнічної толерантності, класових конфліктів, звідки формуються різні патерни соціальної участі й суспільної злагоди (social cohesion).

Останніми роками в Україні проводять низку спеціальних міжнародних досліджень, спрямованих на вивчення ситуації зайнятості та її зв’язку з якістю населення та якістю життя в Україні порівняно з іншими країнами світу. Такий інтерес пояснюється тим, що Україна потрапила до групи найбільш соціально незахищених країн із наймасштабнішим скороченням населення в Європі й на теренах колишнього СРСР за останні 20 років, найстрімкішим розширенням неформального сектору економіки та неформальної зайнятості, зокрема неформальної й офіційної трудової міграції, і з найгіршими показниками зростання корупції та падіння якості життя. Для українського суспільства найсуттєвішими виявилися соціальні нерівності неформальної зайнятості, що втілюється в поширенні бідності та незахищеності перед

роботодавцем, виключені із системи легальної взаємодії з державою, масштабних порушень прав найманих працівників на отримання заробітної плати та гідне ставлення. Особливості проявів соціальних нерівностей зайнятості суттєво пов'язані з поширеною ситуацією соціальної аномії, за якої поширюється амбівалентне ставлення до таких речей, як: 1) “зарплати в конвертах” (установки на цінність офіційної зайнятості та отримання “білої” зарплати компенсуються неформальними установками на договір з роботодавцем про вищу, ніж мінімальний рівень, оплату, щоб обминути формальне оподаткування, що є невиправдано високим та ускладненим неформальними виплатами); 2) “працевлаштування за знайомством” (що, з одного боку, обмежує можливості меритократичного працевлаштування, а з іншого — дає певні гарантії в умовах неформальних трудових договорів); 3) установки на недовіру до соціальних протестів і накопичення напруженості та незадоволення наявним соціальним порядком”.

Анатолій Арсеєнко (Інститут соціології НАН України) у своїй доповіді запропонував критичний погляд на першу глобальну фінансово-економічну кризу, що охопила весь світ наприкінці 2008 року, і на сучасне становище трудящих. Головною причиною “нової Великої депресії” доповідач назвав “крах старих соціальних структур нагородження і перехід до фінансіалізації як нового режиму нагородження, в рамках якого гроші роблять гроші, задовольняючи жагу наживи фінансової олігархії на шкоду розвитку реального сектору економіки. Зрештою заручниками кризової капіталістичної економіки стали мільйони людей праці: в усьому світі відбувається різке “стиснення” середнього класу; одначе головною жертвою кризи є робітничий клас. Антиробітничка політика у світі капіталу призвела до падіння зарплати, експорту робочих місць у бідні країни за умов масового безробіття, появи армії “працюючих бідних”, соціального виключення і маргіналізації людей праці. У відповідь на наступ капіталу на життєвий рівень і права трудового народу у світі поширюється протестний рух проти засилля фінансової та промислової олігархії у вищих коридорах влади в усіх трьох світах (у країнах “ядра”, “напівпериферії” та “периферії”).

Наталя Лаврінченко (Інститут соціології НАН України) присвятила доповідь розгляду особливостей процесів інституціоналізації й функціонування в Україні професійних асоціацій і спілок підприємців малого й середнього бізнесу як виразників соціально-групових інтересів. Ефективність діяльності бізнес-асоціацій, а також потреби й очікування підприємців стосовно об'єднання в такі асоціації оцінювалися на підставі даних Держкомстату України і низки соціологічних проєктів. Підприємці вбачають певні вигоди від членства в об'єднаннях: близько половини з них розраховують на отримання інформації про розвиток ринку і встановлення ділових контактів, майже третина цінують допомогу в роботі із правовими документами, чверть — контакти з владою, захист прав підприємців і навчання. Причому представники великого і середнього бізнесу відзначають куди більше переваг від об'єднання, ніж дрібні підприємці. Жодних переваг не бачать 22% представників дрібного бізнесу і 12% великого. Відсутність бажання ставати членами об'єднань понад половину дрібних підприємців і до 40% великих і середніх пояснюють відсутністю необхідності, серед інших: близько 5% вважають, що в їхньому районі немає бізнес-асоціацій, а майже 15% нічого про них не знають, ще стільки ж не бачать від них користі, 5% зазначають надто високі членські внески і лише 1% мали негативний досвід членства. При аналізі особливостей становлення і розвитку в Україні професійних об'єднань, що мають за мету захист інтересів малого, середнього і великого бізнесу, доповідачка зробила акцент як на спільних інтересах цих трьох видів бізнесу і їхніх асоціацій, так і на суперечностях та боротьбі інтересів між малим/середнім і великим бізнесом.

Ігор Дубровський (Харківський національний університет внутрішніх справ) у доповіді “Латентні протести і відтворення тіньової економіки”, наголосивши актуалізацію проблематики протесту в Україні, зазначив, що особливої уваги потребують іманентно конфліктні соціально-трудові відносини, де саме колективні дії стають концептуальним підґрунтям сучасних моделей соціального діалогу, що передбачають оформлення участі сторін, котрі представляють і захищають інтереси роботодавців (в особі їхніх організацій) і найманих робітників (в особі профспілок), а отже, передбачають наявність інституціональних засад їхньої взаємодії. Однак останніми десятиліттями склалися процеси, які перешкоджають відкритості групових позицій і мобілізації груп, що призводить до “ухилення як суб’єктивного протесту”, до латентності протестних настроїв і дій. Доповідач виокремив низку тенденцій, зумовлених трансформацією трудової сфери: “широкомасштабна індивідуалізація трудової діяльності, що передбачає регулювання відносин між робітниками й роботодавцями на підставі індивідуальних контрактів; поширення такої форми трудових відносин, як ситуативна тимчасова робоча група; “атомізація” виробництва — поділ великих підприємств на автономні підрозділи за ознакою трудових функцій; використання в організації виробництва аутсорсингу, тобто делегування трудових завдань робітникам інших підприємств ба навіть галузей; зміни самої структури праці внаслідок стрімкого розвитку технологій; віртуалізація праці як результат інформаційних технологій, що призводить до відсутності безпосередніх контактів як робітників і роботодавців, так і робітників між собою і нівелює саме поняття робочого місця. Усі ці тенденції ускладнюють ба навіть унеможливають колективне регулювання трудових відносин, об’єднання робітників у різного штибу організації для захисту інтересів, формування групової ідентичності й солідарності, мобілізацію для захисту своїх прав. І суб’єктивний протест, і перелічені зміни трудової сфери зумовлюють перехід сили-силенної економічно активного населення України до неформальної економіки. У компаніях, що не мають юридичної реєстрації, відсутні легальні механізми для забезпечення умов контрактів, захисту своєї власності або врегулювання спорів, тому для них ризиковано вести бізнес із контрагентами, котрі не мають жодного стосунку до їхнього безпосереднього оточення. Утім, за умов “індивідуалізації виживання” ця ситуація “виправляється” за рахунок корупційних та інших кримінальних схем. За цих умов трудовий конфлікт стає нерегульованим, знижується рівень захищеності робітника, зростає рівень соціальної напруженості, перетворюючи протестні настрої на чинник нестабільності соціально-економічної системи. Усе це актуалізує проблематику латентних протестів”.

У фокусі доповіді **Олександра Димитревича** (Харківський національний університет внутрішніх справ) були групові інтереси та протестні настрої окремої професійної групи — моряків України: “Серед чинників формування протестних настроїв і дій серед моряків дослідники називають нерегульовані конфлікти у сфері праці. Як поле управління конфліктом передбачається “професійна автономія” — певна ідеальна модель, що дає змогу сфокусувати увагу дослідників і практиків у конкретній царині, регулювати процес на законодавчій основі. Проте в Україні така соціально-професійна група, як моряки, не відповідає критеріям професійної автономії внаслідок “розмитості” групових меж і руйнації відповідних галузевих структур (обсяги перевезень вантажів морським видом транспорту від 1990 до 2010 року скоротилися більш як у 13 разів, частка вантажообігу — у 25 разів). Це перетворює українських моряків на вразливу професійну групу, що підтверджується великою кількістю їхніх звернень по допомогу в національні й міжнародні морські місії та профспілкові організації (ПГОМП, МФТ, ISAN). Зниження рівня захищеності моряків і недовіра з їхнього боку до встановлених державою процедур регулювання конфлікту підвищують рівень суб’єктивної незадоволеності роботою і формують

негативну професійну ідентичність, що дістає відображення у формі прихованого протесту і провокує тінізацію (і навіть криміналізацію) відносин на морському ринку праці”.

Третя сесія “Класові протести і соціальна критика”, яку модерувала Олена Симончук (Інститут соціології НАН України), була присвячена діяльності “Центру дослідження суспільства”. Спочатку **Володимир Іщенко** презентував Центр, створений 2009 року з метою проведення досліджень соціальних проблем та колективних протестів в Україні. Основними напрямками його діяльності є моніторинг та аналіз протестної активності, освітніх реформ, трансформації міського простору, проблематика бідності, бездомності та соціальної сегрегації, гендерної нерівності, проявів ксенофобії та расизму. Другим проектом Центру є видання з 2010 року журналу “Спільне”, головними темами перших трьох випусків якого були криміналізація соціальних проблем, трансформації міського простору і проблеми освіти. Далі доповідач зробив презентацію четвертого випуску журналу “Класова експлуатація та класова боротьба”, коротко схарактеризувавши концепцію випуску: “Сьогодні більш-менш активно розвивається аналіз класового поділу і класової мобільності, але залишаються поза увагою відносини між класами. Цей випуск має свідоме і чітке спрямування на те, що класи (принаймні основні класи капіталістичного суспільства) перебувають між собою в антагоністичних відносинах. Власне тому назва випуску — “Класова експлуатація і класова боротьба”. Сама структура випуску побудована так, щоб надати переконливі аргументи на захист аналізу класової експлуатації і класової боротьби”.

Далі доповідач дав загальний опис публікацій четвертого випуску журналу. “Перший розділ, присвячений основам класового аналізу в сучасних капіталістичних суспільствах, відкривається запальним текстом Майкла Швальбе, який доводить, що класова боротьба має місце всюди, де стикаються антагоністичні інтереси власників капіталу та найманої праці. Ерик Олін Райт пропонує переконливі відповіді на “вічні питання” про “середній клас”, класові позиції дітей та дружин, зміну класових позицій упродовж життєвого шляху. Майкл Буравой привернув увагу до діалектики боротьби проти експлуатації та виключення в сучасному світі. **Михайло Собуцький** на противагу постмодерністам, що заявляють про “зникнення класів” унаслідок тимчасового послаблення класової свідомості, обстоює політекономічну природу класу, який не зводиться до ідентичності, й водночас наголошує, що наймана праця лишається універсальним класом”. Другий розділ часопису, на думку доповідача, доводить, що класову експлуатацію і боротьбу легко можна побачити навколо нас: “у зниженні та стримуванні зростання зарплат, подовженні робочого дня, руйнуванні солідарної пенсійної системи, це також виснажлива фізична праця у пострадянській промисловості, що деградує (про це йдеться у матеріалах Дениса Горбача, Олексія Ведрова, Олександра Гаріна та Євгенії Белорусець). “У третьому розділі випуску, — веде далі В.Іщенко, — ми розповідаємо про деякі з поширених в Україні “новітніх” та “нестандартних” форм зайнятості / класової експлуатації: неформальна, ніяк не оформлена і ніяк не захищена зайнятість, позикова праця (на підставі передання функцій субпідрядникам або ж наймання персоналу через агенції зайнятості зі зменшенням оплати й гарантій праці), поєднання студентами роботи і навчання. За ідеологічними кліше про “гнучкість” та “мобільність” неоліберального капіталізму насправді приховано лише жорсткішу та інтенсивнішу експлуатацію”. Четвертий розділ, присвячений робітничим протестам, відкриває Беверлі Сілвер й розпочинає зі світ-системного аналізу причин кризи робітничого руху та його перспектив у ХХІ столітті, що має на меті побачити українську ситуацію в глобальному контексті. Деніел Валковіц та Олег Дубровський аналізують особливості

робітничої мобілізації у пізньому СРСР та в перші роки незалежності України. Причини слабкості робітничого руху в пострадянських країнах обговорюються в інтерв'ю з Давідом Манделем та рецензії на його книжку. Анастасія Рябчук і Віталій Атанасов аналізують інноваційний і частково ефективний протест — захоплення робітниками Херсонського машинобудівного заводу з вимогами його націоналізації. “Матеріали останнього розділу, — зазначає В.Іщенко, — розвіюють рожевий романтизм навколо профспілок. Профспілка — це рутинна і нерідко брудна робота, розповідає Віталій Махінко, а незареєстрована профспілка може виявитися навіть шкідливою для робітників авантюрою, що яскраво описується у статті Захара Поповича. Східноєвропейські профспілки, яким присвячена стаття Адама Мрзовіцького та Трійн Роосалу, можуть бути фактором “цивілізування капіталізму”, але навряд чимось більшим. Адже в підсумку профспілки зацікавлені у безперервному виробництві на підприємстві, як зауважує Френсіс Фокс Півен, і це неминуче обмежує їхній радикалізм. Чи не варто тоді розглянути справді революційні форми робітничої самоорганізації й повернути “диктатурі пролетаріату” той первинний зміст, який у неї вкладали засновники марксизму? До цього етапу класової боротьби, однак, ще далеко. Поки що в нашій країні ми бачимо переважно розрізнені, локальні та захисні робітничі протести. Складно сказати, чи скоро український пролетаріат буде здатний на організований наступ на захист своїх загальнокласових, а не лише окремих інтересів. Однак ми цілковито впевнені — класова експлуатація і класова боротьба формують центральний конфлікт нашого суспільства”.

Далі автори двох згаданих вище статей часопису “Спільне” детальніше виклали результати власних досліджень. **Денис Горбач** (економічний журналіст, активіст Автономної спілки трудящих) представив свою статтю “Продуктивність праці і класова експлуатація в Україні”: “Звідки взагалі взялось зацікавлення до поняття продуктивність праці? Людина, яка досліджує питання трудових відносин в Україні на практиці (в ситуації ухвалення трудового законодавства, реальної боротьби робітників за підвищення зарплатні або навпаки з боку капіталістів за її зниження), рано чи пізно стикається з тим аргументом, що наймані працівники і так жирують, тому що зарплатня підвищується швидше, ніж зростає продуктивність праці. З цього імпліциту виводиться теза про те, що треба працювати краще (бути стараннішими, ретельнішими), працювати більше годин на добу і на тиждень, тоді зможете претендувати і на більшу зарплату. А якщо ви не виробляєте надлишкової вартості, то на що ж ви можете претендувати? Ця теза — продукт маніпуляції, у більшості випадків навіть несвідомої. Її жертвами є ті представники об'єднання роботодавців і популярні серед преси так звані економічні експерти, які озвучують цю тезу, не усвідомлюючи її до кінця. Як я показую в статті, продуктивність праці та її підвищення залежать переважно від власника-капіталіста, адже це зумовлюється оновленням капіталу (обладнання тощо). Від найманого робітника залежить зміна іншої величини інтенсивності праці (скільки фізичних рухів він здійснює за хвилину або наскільки часто він відвідує соціальні мережі на своєму робочому місці). Всюдисущий контроль за робітником, різні методи підвищення тривалості робочого часу, — все це впливає на інтенсивність, яка, на жаль для капіталіста, має певну біологічну межу. Не може працівник підвищити інтенсивність своєї праці в разі; якби це залежало від нього, то прогрес вже зупинився би пару століть тому. Продуктивність праці — це оновлення основних фондів, у яке інвестує або не інвестує власник виробництва. І продукт цієї нехитрої маніпуляції становить більшу частину надлишкового продукту, який дістається капіталістові в його фонд споживання, тобто він менше інвестує власне у розширення виробництва і менше витрачає на зарплатню, виправдовуючи це озвученою тезою. Це такий невеличкий екскурс у царину класової експлуатації у нашому суспільстві, приклади якої ми можемо побачити тут і те-

пер, оскільки, коли, як то кажуть, коли ви не помічаєте класової боротьби, це означає, що наймовірніше на даний момент ви і ній програєте. Це тільки один приклад того, як ідеологічно використовують певні поняття зі сфери політекономії задля цілей панування або просування інтересів капіталу”.

Олексій Ведров (Інститут філософії НАН України) проаналізував капіталістичні ідеології, реконструйовані на підставі двох головних українських журналів, що позиціонують себе як прапор національної буржуазії, — “Форбс. Україна” і “Бізнес” (висновки зроблено на підставі ознайомлення з підшивкою журналів за півроку — з червня по листопад 2011 року). “По-перше, роботодавці і власники підприємств позиціонують себе як представників і виразників інтересів усього суспільства, — стверджує О.Ведров. — Тобто мотор суспільного збагачення вони вбачають суто у буржуазії. Тому в матеріалах цих журналів ми нічого не знайдемо про конфлікт інтересів робітників і роботодавців і дуже мало — про соціальний діалог (навіщо, адже інтереси роботодавців сприймаються як такі, що апіорі відповідають інтересам робітників). Якщо, скажімо, зростає прибуток підприємств, то начебто автоматично має підвищуватись і зарплата робітників (і в цьому полягає перетин інтересів двох класів). Другий висновок: якщо конфлікт між роботодавцем і робітниками повністю приховують, то конфлікт між бізнесом і державою всіляко підкреслюють. Державу і чиновництво подають як головних ворогів, які постійно встромляють палиці в колеса бізнесові і заважають йому нормально розвиватись; які, зрештою, є крадіями, тому що через податки забирають чесно зароблені підприємцями гроші. Отже, держава є ворогом бізнесу, особливо коли вона намагається якось медіювати конфлікт інтересів між робітниками й роботодавцями (наприклад, у вигляді підвищення штрафів за порушення роботодавцями трудового законодавства). Третій висновок: представляючи державу ворогом бізнесу, водночас проиховують структурний зв’язок між бізнесом і державою. Йдеться про те, що сьогоднішні неоліберальні реформи фактично проводяться в інтересах конкретних груп великого капіталу, які перебувають у владі, та й усього великого капіталу як такого, незалежно від близькості із владою і посадовцями”.

Володимир Іщенко, Марина Шпікер, Оксана Дутчак (Центр дослідження суспільства) подали доповідь “Протести найманих працівників і дрібних підприємців в Україні: результати моніторингу”. У рамках проекту “Ukrainian Protest and Coercion Data”, що проводиться Центром дослідження суспільства від 2009 року, фіксуються всі протестні події, позитивні й негативні реакції на них влади чи інших об’єктів протесту в Україні на основі регулярного моніторингу понад 180 національних, обласних і активістських засобів масової інформації. Особливу увагу приділено протестам з приводу трудових конфліктів — через затримку зарплати або з вимогами про її підвищення, порушення трудових прав, закриття компаній або недостатнє фінансування державних підприємств. У зіставленні з більш загальними тенденціями у протестній активності проаналізовано динаміку робітничих протестів упродовж двох останніх років, їхніх учасників, цілі протестів, тактику, конфліктні питання, чисельність, регіональний розподіл, характер і частоту репресій і компромісів у відповідь на робітничі протести. Зроблено певні висновки і щодо підприємницьких протестів, а саме звернення підприємців до локальних проблем у 2011 році; збереження протестного потенціалу на тлі незадоволення діями центральної влади, що втілюється у періодичні антиурядові акції; зменшення кількості акцій та кількості учасників; зростання зорганізованості підприємницького руху та спроби об’єднатися з іншими групами населення в антиурядових протестах; сплеск репресій стосовно активістів підприємницьких протестів і поступки — в локальних конфліктах.

Анастасія Рябчук (НаУКМА, Центр дослідження суспільства) здійснила презентацію проекту “Праця і робітничий рух в Україні”: “Одне із запитань, яке ми ставили, розпочинаючи цей проект 2010 року: що сталося з робітниками після розпаду Радянського Союзу; яке місце вони посідають сьогодні в суспільстві; які умови їхньої праці і життя? Загальновідомо, що увага і соціологів, і політиків перемістилася з робітничого класу (який вважали основою радянського суспільства) на середній клас, який, як очікувалося, має стати основою нового капіталістичного суспільства. Робітники лишилися фактично в тіні, а їхній досвід переживання трансформації, переходу від планової до ринкової економіки, причини протестних дій є мало вивченими. Вкрай мало таких досліджень, коли дослідники йдуть саме до робітників, намагаючись з ними про це поговорити, довідатися більше про їхній повсякденний досвід. Ми свідомо даємо широке визначення того, кого вважаємо робітниками; фактично це всі наймані працівники — у промисловості (причому на підприємствах і збанкрутілих, і прибуткових), у сферах послуг, торгівлі, транспорту, а також бюджетники (працівники у галузі освіти, охорони здоров'я тощо). У фокусі нашої уваги і трудові мігранти, як із нашої країни (ті хто змушений шукати роботу за кордоном), так і до України, ті, хто зайнятий переважно в неформальній економіці. Наші дослідження є міждисциплінарними; у команді працюють як соціологи, так і представники інших дисциплін. Серед використовуваних дослідницьких підходів є метод так званої усної історії (який концентрується на розповідях свідків певних історичних подій); різні візуальні методи (зокрема у формі документального фільму про протестні дії робітників). Одним із напрямів нашої діяльності є створення архіву, для якого ми збираємо різні матеріали — інтерв'ю з робітниками про їхню роботу, умови і оплату праці, відеодокументи, фоторепортажі (наприклад, про умови життя в гуртожитках чи в аварійних будинках, де змушені жити). Далі ми опрацюємо ці матеріали, досліджуємо, викладаємо на сайті”.

Віталій Атанасов і Анастасія Рябчук (Центр дослідження суспільства) презентували проект “Херсонський машинобудівний завод: приватизація, банкрутство, окупація”, що являє собою відеодокументацію робітничих протестів на ХМЗ у лютому 2009 року (фільм є DVD-додатком до четвертого випуску часопису “Спільне”). Після демонстрації уривка з фільму автори розповіли про історію його створення і досвід відеодокументалістики з даної проблематики: “ХМЗ, доволі великий у радянські часи завод з виробництва сільськогосподарської техніки, кількаразово перепродавали, а 2009-го оголосили банкрутом: усіх працівників звільнили, а вони вийшли з протестом й окупували завод. Ми створили про це документальний фільм. Ідея полягала в тому, щоб повернутися на місце тих подій за два роки й розпитати робітників про їхній досвід. Адже офіційну позицію власника (висвітлену в низці телепрограм і газет) за необхідності можна відшукати в архівах, а позиції самих працівників знайти куди важче. Тому ми хотіли, щоби голос робітників залишився зафіксованим для історії. Фільм тривалістю півгодини знято на найдоступнішу відеокамеру, він включає взяті нами у 2011 році інтерв'ю з працівниками в різних ситуаціях; архівні відеоматеріали, зняті самими робітниками-активістами під час протестів 2009 року, а також відео з телеканалів (де представлені позиції і робітників, і власника). Це дало змогу створити об'ємну, а не односторонню картину подій. Ми намагалися аналізувати візуальний матеріал за такими ключовими темами: чинник ваучерної приватизації в десолідаризації робітників при трансформації планової економіки в ринкову, питання лідерства, роль бюрократичних профспілок і необхідність незалежної організації, яка б обстоювала інтереси робітників”.

Обговорення доповідей третьої сесії було доволі бурхливим. На питання про сучасний стан документального кіно в Україні, затребуваність тематики робітничого класу і соціальних конфліктів (що була потужним ідеологічним інструментом у ра-

дянський період) Віталій Атанасов відповів, що “робітничий клас і постає робітника — сьогодні епізодична тематика на теренах СНД. На кінофестивалях дуже рідко з’являються фільми, де висвітлено тематику робітничого класу з набором сюжетів про важкі умови праці робітників різних країн у різних галузях (українські реалії подано у фільмі “Шахта № 8”)”. Далі обговорювався потенціал візуального дослідження (як методу, що полягає в соціологічному прочитуванні фото-, кіно- і відеоматеріалів) в осмисленні трудових конфліктів і протестних подій (як приклад — фільм Данієля Валковіца про шахтарський рух на Донбасі у 1989–1991 роках). Обговорювалося й питання про те, чи були протести на ХМЗ спонтанним процесом чи зорганізованим або на якомусь етапі підтриманим певною політичною силою.

Низку питань було адресовано доповіді Володимира Іщенка, що викликала неабиякий інтерес, — з приводу методології моніторингу, його вибірки, зіставності з даними інших країн. Детальну інформацію про збирання і кодування даних Іщенко порекомендував дивитися на сайті Центру, де повною мірою викладено опис методики та схему добору сайтів; там же можна ознайомитися із щотижневими оглядами результатів моніторингу суспільних протестів, призначеними для медіа. Він також відзначив неможливість порівняння даних моніторингу із закордонними даними, отриманими за схожою методологією. Розповівши про досвід застосування в низці країн програмного забезпечення для автоматизації моніторингу протестних подій, доповідач наголосив, що організатори воліють робити кодування вручну, оскільки є сумніви щодо корисності повної автоматизації перегляду величезної кількості текстів за ключовими словами (виявляючи схожу динаміку в макромасштабах, можна водночас втратити якість кодування індивідуальних подій)”.

Темою *четвертої сесії*, яку модерував Володимир Іщенко (Центр дослідження суспільства), було *“Становище соціального діалогу в Україні”*.

Віктор Жуков (Київський національний університет імені Тараса Шевченка) в доповіді “Українська модель соціального діалогу: реалії та перспективи” стисло окреслив історію розвитку цієї моделі у світі (згадав про те, що її реалізація була однією із засад золотого століття держави загального добробуту). Основну увагу доповідач приділив інституціоналізації моделі соціального діалогу в Україні від 1991 року. Автор подав перелік законів, що створили юридичне підґрунтя для реалізації нової моделі у сфері регулювання відносин зайнятості; історію формування сторін соціального діалогу — організацій роботодавців і організацій найманих працівників (профспілок); функції держави як арбітра; розвитку інфраструктури цієї моделі (створення служб посередництва і примирення різного рівня). В.Жуков критично оцінив реалізацію моделі соціального діалогу: “Трудові відносини в Україні за останні 20 років вибудовувалися за принципом монополізації сфер впливу профспілок і організацій роботодавців, суттєвою ознакою яких була лояльність до влади і задоволення вузькокорпоративних інтересів великого бізнесу. ... Соціальний діалог став перекрученою формою трудових відносин і засобом прикриття монополізації ринку проолігархічними організаціями соціальних партнерів, при пасивному спогляданні з боку залежних, слабко зорганізованих і незахищених найманих робітників”. Головною причиною такої ситуації доповідач назвав “розвиток, залежний від минулого досвіду”, від попередніх структур і цінностей, що відтворюються за участі “нових” соціальних акторів. Держава переформатувала колишні структури (профспілки) і сприяла створенню нових (організації роботодавців), причому і ті, і ті стали вузлами нових соціальних мереж, пов’язаних патрон-клієнтелістськими відносинами (замість державно-патерналістських у радянський період).

Оксана Панькова (Інститут економіки промисловості НАНУ) презентувала доповідь “Соціально-трудова конфлікти: причини виникнення і шляхи врегулюван-

ня”. Аналізуючи динаміку різних показників колективних трудових спорів (КТС) у 1999–2011 роках, доповідачка констатувала зменшення кількості їх у 7 разів, а висунутих найманими працівниками вимог — утричі. “На початок 2012 року в Україні офіційно зареєстровано 1687 колективних трудових спорів і 4216 вимог, — зазначила О.Панькова. — У галузевому розрізі найбільш конфліктогенними є підприємства машинобудування, житлово-комунального господарства, освіти, вугільної галузі, транспорту. У регіональному плані зони локалізації соціально-трудова конфліктів зосереджені в Донецькій і Харківській областях, АР Крим, Сумській і Запорізькій областях. Домінантні причини виникнення КТС на підприємствах України — значна заборгованість по зарплаті й невчасність її виплати; масові порушення законодавства у царині охорони праці; низький рівень заробітної плати в окремих галузях економіки; порушення соціальних і трудових прав працівників у зв’язку з установленням нових або зміною наявних соціально-економічних умов праці та виробничого побуту. Маємо динаміку вимог працівників Донецької області: від 1999 до 2003 року основними вимогами виступали необхідність своєчасної виплати зарплати, погашення заборгованості з неї, забезпечення спецодягом, засобами індивідуальної захисту, побутовим вугіллям; від 2004 року вимоги змінюються: запровадження нових умов оплати праці відповідно до законодавчо встановленого рівня мінімальної заробітної плати; забезпечення продуктивної зайнятості, безпеки умов праці; укладання і переукладання колективних договорів. Кількість КТС залишається незначною через низку стримувальних чинників: соціальна пасивність найманих працівників, невіра в ефективність колективного опору; напружена ситуація на ринку зайнятості — страх втратити роботу; відсутність у колективах лідерів, готових перебрати на себе відповідальність за організаційні питання вступу в КТС; низький рівень робітничої солідарності; страх роботодавця перед офіційною реєстрацією КТС; низький рівень правової грамотності на рівні первинних профорганізацій. До головних перешкод у розвитку соціального діалогу в Україні належать: неефективна державна політика із захисту інтересів як найманих працівників, так і власників; дешева робоча сила; низька якість соціального і трудового життя; розмивання трудових цінностей; низький рівень правової культури суб’єктів соціального діалогу, авторитарний стиль поведінки роботодавця; поширення тіньових трудових відносин, низький рівень довіри працівників до профспілок, десолідаризація в робітничому середовищі; неготовність і роботодавця, і найманих працівників до тривалої цілеспрямованої роботи з урегулювання колективного трудового спору”.

Доповіді четвертої сесії викликали широку дискусію, в якій взяла участь представники Федерації профспілок України (Галина Колосюк і Віктор Іванкевич), а також Всеукраїнської організації “Контроль заради справедливості” (Євген Зільберт, Олексій Шевченко, Олег Котенко). Передусім обговорення показало відсутність єдиного розуміння основних концептів у експертів і практиків. Дискутувалися питання про суть моделі трипартизму і конкретного втілення її в Україні; про етапи інституціоналізації моделі соціального діалогу; про відмінність між поняттями “соціальне партнерство” і “соціальний діалог” (чи була зміна офіційної назви моделі в юридичних документах суто формальністю або ж це пов’язано зі зміною її змістового наповнення?). Висловлювалися крайні погляди на нинішній статус моделі соціального діалогу/партнерства в Україні: “інструмент класової боротьби, придушення трудових протестів у руках правлячого класу” vs “ефективний засіб соціального консенсусу у трудовій сфері”. У перебігу обговорення вочевидилося, що широкій аудиторії слухачів модель соціального діалогу відома лише в загальних рисах; багато хто погано уявляє собі реальний механізм узгодження інтересів трьох сторін трудових відносин у вітчизняній практиці, правила і норми представництва відповідних сторін на всіх рівнях; хто і на підставі яких показників здійснює моніто-

ринг ефективності цієї моделі і хто компетентний взяти на себе експертне оцінювання ролі цієї моделі в захисті трудових/класових інтересів різних соціальних акторів.

Завершив конференцію **круглий стіл**. Темою для дискусії модератор **Олена Симончук** (ІС НАНУ) запропонувала запитання: “Дослідження класових інтересів і класових дій: що і як вивчати?”. Уточнювальні запитання були поставлені в рамках теорії публічної соціології Майкла Бурового: Що мають вивчати соціологи, на які актуальні питання мусять відповісти для профспілок, громадських організацій тощо? Які теоретичні й методичні підходи є адекватними для вивчення проблематики, що нас цікавить?”. Завданням круглого столу було окреслити програму перспективних теоретичних й емпіричних досліджень.

Анатолій Арсеєнко висловив думку, що “соціологи не мають підганяти об’єктивну реальність у річище теорій, справедливих років 10, 20, 30 тому. Процеси регулювання соціально-трудова відносин у сучасному світі куди складніші, ніж їх подали нам практично всі доповідачі. Традиційно марксизм виходив із того, що держава має певну автономію і може виступати посередником чи арбітром між працею і капіталом. Сьогодні йдеться про те, що в більшості капіталістичних країн фінансовий капітал наймає собі уряд. У США законодавчо закріплена тристороння модель регулювання трудових відносин, проте цей закон діє в інтересах капіталу, а не праці, оскільки сьогодні профспілками там охоплено лише 10% найманої робочої сили. І от на цьому (коли профспілки втратили силу й інструмент економічного тиску, а держава втратила автономію) і завершилися і трипартизм, і участь держави”. **Наталія Лаврінченко** закликала соціологів звертати увагу передусім на українську реальність: “Те, що відбувається у США, Великій Британії, — це дуже цікаво, але тільки в якості обміну досвідом. На мій погляд, ми погано знаємо нашу реальність, а вивчаючи її, захоплюємося іноземними схемами, розробленими для пояснення іншого типу суспільства, проте бажано, щоб ми відштовхувалися тільки від власного емпіричного досвіду. Мені особисто бракує таких аналітичних матеріалів про Україну, й обов’язок вітчизняних соціологів — займатися насамперед Україною”. Ця думка викликала заперечення в **Ольги Куценко**: “Я б так не протиставляла. Звісно, у фокусі уваги має перебувати українська реальність, але наше суспільство включене в регіональні та глобальні зв’язки; те, що відбувається у ближньому і далекому зарубіжжі, за умов інформатизації та глобалізації справляє на нас величезний вплив. Тому ми маємо вивчати українські суспільні процеси, але в порівняльному контексті, інакше важко зрозуміти те, що відбувається у нас. Нам насправді катастрофічно бракує знань про наше суспільство, наприклад про те, чим живе малий і великий бізнес, якими є їхні реальні інтереси, якими є суперечності, не тільки теоретично вибудовувані на основі наших схем, а й онтологічно явлені. На вивчення цих реальних інтересів треба спрямовувати наші емпіричні дослідження”. **Євген Зільберт**: “Соціологічні дослідження про класи нас насправді цікавлять. Наприклад, у чому точка перетину інтересів усіх класів (крім правлячого)? Як її пов’язати з інтересом правлячого класу? Ми (громадські організації, що обстоюють інтереси дрібних і середніх підприємців, а також афганців і чорнобильців) особливо зацікавлені у двох моментах — у громадянському контролі над діями влади й у пошуку лідерів. Проблема — у відсутності справжніх лідерів громадської думки, які б мали довіру з боку людей і могли запропонувати їм соціально привабливу і конструктивну програму. Нам потрібна методика виявлення таких лідерів”. На заперечення **Куценко**, що “лідера можна підтримати, допомогти йому розкритися, але він сам віднаходить-ся, якщо має лідерські якості”, **Зільберт** зауважив, що на практиці суспільні активісти не бачать, щоб він сам “віднаходився” — “адже пасьянс один тасується з року в рік, щось туди ніхто новий не потрапляє. Довіри нема ані до Яценюка, ані до Тігіпка, ані до Королевської: кожен із них уже мав певні владні повноваження, при

цьому вони захищали інтереси правлячого класу. Сьогодні потрібні нові люди, і нам би дуже хотілося мати методика виявлення лідерів”. **Лавріненко** сформулювала таку пропозицію: “Чи можна в рамках моніторингу протестних рухів, що його здійснює Володимир Іщенко, створити певний банк даних про харизматичних лідерів?” **Куценко** зазначила, що “в Україні є структури, які сприяють виявленню лідерів і формуванню лідерства (наприклад, школи молодих лідерів при окремих партіях). Можливо, і при організації підприємців потрібно створювати такого штибу школи формування лідерів. Якщо лідерські якості в людини є, то вони дістануть прояв і в бізнесі, і в політиці... Водночас згодна, що пробитися крізь заслони теперішньої владної еліти молодим лідерам зовсім непросто. Тут уже важлива підтримка з боку громадянського суспільства”. **Симончук** зауважила: “Виявлення лідерів — цікаве завдання, але все одно не завдання соціологів. Ми можемо вивчати вашу цільову аудиторію (представників дрібного і середнього бізнесу), дослідивши, наприклад, чи сформована у них класова ідентичність, які їхні економічні та політичні установки, наскільки і за яких умов вони готові до об’єднання і мобілізації. Цікавим для дослідження є також запитання: чому протестні настрої українців тримаються на дуже високому рівні, при цьому реальні протестні дії малочисельні. Важливо зрозуміти, чому не відбувається перехід від протестних настроїв до протестних дій”. **Зільберт** запропонував своє пояснення: “Може гарантувати, що наші активісти готові сьогодні вивести на акції протесту достатньо багато людей зі своїх областей. Але заради чого? Мета, програма яка? Заради податкового кодексу ми виходили, це була зрозуміла мета. А подальші кроки? Скинути владу, а що замість неї? Отримати у владу тих самих людей? Так нехай будуть ці, хоча б знаєш, чого від них очікувати. І досвід наметовий, і потенціал мобілізації у нас є, але яка програмна теза може надихнути людей для боротьби?” **Галина Колосюк** додала: “У профспілок теж був невеселий досвід. Коли Верховна Рада приймала пенсійну реформу, спробували вивести наші членські організації. Ми акції проводимо рідко, але на пенсійну реформу робили ставку (адже вона стосувалася всіх), аби показати, що профспілки існують. Причому брала участь не лише Федерація профспілок України, а й більшість альтернативних профспілок. У нас нічого не вийшло: людей було дуже мало, близько п’яти тисяч осіб. Той-таки Тігіпко під Верховну Раду привів величезну кількість людей за гроші. Зараз очевидно: перш ніж збиратися, планувати певні акції протесту, потрібно думати про гроші для організації”. **Симончук** висловила думку, що “соціологи, як правило, не беруть на себе функції вироблення програм чи виявлення лідерів, але готові надати суспільству певну соціологічну оптику (наприклад, теоретичне обґрунтування класових інтересів, емпірично обґрунтовані дані й тенденції). Допоможіть нам налаштувати цю оптику, сформулюйте до нас запит: що необхідно знати суспільству (в особі різних організацій) для того, щоб ефективно діяти, розвиватися? Ще раз: ви маєте самостійно зорганізуватися і мобілізуватися, а ми можемо забезпечити соціологічний супровід цього процесу, досліджуючи, приміром, скільки членів організація об’єднує, яким є рівень довіри до неї, чого очікують люди від членства в організації, наскільки ефективна її діяльність”. **Арсеєнко**: “Ми як соціологи, ясна річ, не можемо нав’язувати свою точку зору, хоча Майкл Буровой у своєму вчорашньому виступі в Києво-Могилянській академії зазначив, що американські соціологи (у рамках пропагованої ними концепції публічної соціології) висловлюють думку про необхідність створити Соціологічний інтернаціонал, котрий змінить цілий світ. На мою думку, навряд чи це посилене завдання для соціологів. І ще: ми сьогодні багато говорили про профспілки. А чого ми від них хочемо? Радянські профспілки (добрі вони були чи погані) виступали фундаторами класової солідарності трудящих, наприклад через участь у створенні 1945-го року Всесвітньої федерації профспілок. На початку 1990-х радянські профспілки змінили своє

членство у ВФП, вступивши в Міжнародну конфедерацію вільних профспілок, характерною рисою якої була угодницька політика з моменту її створення. Не можна від угодницької організації, що стоїть на позиціях співробітництва праці і капіталу, вимагати захисту якихось класових інтересів і класових дій”. **Симончук:** “Мені видається, в сучасному світі ідея класової боротьби вже не популярна. Майкл Буравой стверджує, що зараз люди більше бояться соціальної ексклюзії, ніж класової експлуатації. Вони бояться випасти з ринку праці, потрапити в зону несталості зайнятості, стати прекаріатом”. **Арсеєнко:** “Люди бояться й іншого. Сьогодні українські профспілки виступають за вирівнювання заробітної плати, маючи на увазі підтягування її у пострадянських країнах до рівня американської. Але під час соціального реваншу, який розпочався у 1990-му, було сказано — ні, хлопці, ви будете вирівнювати свою заробітну плату з огляду на китайців, котрі отримують 50–60 центів за робочий день... Невідомо, що там буде далі, але той факт, що в Америці при розгромлених профспілках, за відсутності впливових політичних партій, що мають реальний вплив на робітничий клас, все одно люди самоорганізувалися в рух під гаслом “Захопи Вол-стрит” і півроку, незважаючи на розправи з боку поліції, борються за свої права, вселяє надію”. **Кущенко:** “Як засобами соціології можна допомогти в організації боротьби конкретних класів? Передовсім треба вивчити реальні інтереси й потреби конкретних груп людей, соціальних класів, а потім показати їм (свого роду просвітницька місія) той потенціал для самоорганізації й обстоювання своїх інтересів, яким вони володіють. Не вчити, як боротися, а показати їхній мобілізаційний потенціал. Це те, що можуть робити соціологи, але не підштовхувати до боротьби”.

Наостанок **Олена Симончук** від імені організаторів конференції подякувала доповідачам за змістовні доповіді, що викликали цікаву дискусію, а також учасникам круглого столу за конструктивні ідеї. За оцінками учасників, широка тематика і запропонована форма конференції дали змогу консолідувати дослідників і практиків, яким цікава проблематика класових відносин, протестних рухів, соціального діалогу. Учасники підтримали ідею зробити обговорення заявленої проблематики регулярним у форматі як конференцій, так і публікацій у соціологічних часописах.

*ОЛЕНА СИМОНЧУК,
кандидат соціологічних наук,
старший науковий співробітник відділу соціальних структур
Інституту соціології НАН України*